

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТИЯНИ-БАПТИСТИ В СРСР ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження історії євангельських християн-баптистів на Східнослов'янському просторі (поняття охоплює Україну, Росію і Білорусь) мають велике значення перш за все для самих представників цієї релігійної спільноти, тому що вони допомагають краще зрозуміти характер та зміст їхньої колективної ідентичності у системі соціокультурних взаємозв'язків. Такі студії також важливі для самовизначення всього українського та пострадянського суспільства, яке за допомогою історії конструює місце цієї спільноти на ментальній карті соціуму і задає ціннісне ставлення до неї як до релігійної меншини. Цим зумовлена актуальність історіографічного аналізу праць з історії названої конфесії. Проте цим вона не вичерпується. Такий аналіз має також академічний вимір, адже на сьогодні, за винятком поодиноких, невеликих за обсягом публікацій²⁶⁹, окремих наукових робіт з заявленої проблематики немає.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб охарактеризувати основні історіографічні напрямки вивчення євангельських християн-баптистів. *Об'єктом дослідження* є праці, в яких розкриваються ті чи інші аспекти історії євангельських християн-баптистів на Східноєвропейському геокультурному просторі, *предметом* – основні підходи до висвітлення зазначеної проблематики. При цьому автор не прагне охопити всі публікації із названої теми, а концентрується на тих, які, на його думку, мали найбільш помітний вплив на формування думки суспільства про цю релігійну конфесію та думки конфесії про саму себе.

* Панич О.І. – кандидат історичних наук, доцент, проректор з наукової роботи Донецького християнського університету.

²⁶⁹ Попов О.А. Историография русского баптизма / О.А.Попов – Интернет-ресурс. Режим доступа: http://clubs.ya.ru/4611686018427400506/replies.xml?item_no=61, заглавие с экрана, язык русс.; Пащенко В. О. Деякі аспекти дослідження українського протестантизму в радянській історіографії 50 – 80-их років ХХ ст. / Пащенко В.О // Українська історіографія на рубежі століть: Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.7 (9). — Кам'янець-Подільський: Б. в., 2001. — С. 716 – 725.; Лахно О. Криза церкви євангельських християн-баптистів у 50–60-х роках ХХ століття: історіографія питання / О.Лахно // Держава і церква в Україні за радянської доби: Збірник наукових статей за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції; [18-19 жовтня 2007 року]. — Полтава, 2008. — С. 244-253.

Основний зміст статті. Слід зазначити, що сама по собі конфесія євангельських християн-баптистів утворилася у 1940-х роках в СРСР на основі злиття двох інших конфесій – баптистів та євангельських християн (у побуті та дослідженнях іноді її представників продовжують називати «баптисти»). Тому в цій статті основну увагу буде приділено аналізу історіографії повоєнного періоду, тобто 1940-80-х років, і пострадянської епохи. Сформувалося чотири великих напрямки або школи історіографії, в межах яких із різних ідеологічних, методологічних та навіть культурних позицій розглядається історія означеної конфесії. Умовно ми назвемо ці школи радянська, західна, пострадянська (або ліберальна) та конфесійна історіографії. Розглянемо кожну з них.

Говорячи про радянську школу історіографії баптизму, слід зазначити, що вона формувалася в межах т.зв. «наукового атеїзму», на адресу якого на сьогодні зроблено багато звинувачень щодо ідеологічної заангажованості та методологічної обмеженості. «Науковий атеїзм», по суті, був політичною доктриною, націленою на критику релігії та релігійного світогляду з наукових та «марксистсько-ленінських» позицій. Багато праць «наукових атеїстів» написані в стилі політичного памфлету і пронизані полемічним тоном та афористичними твердженнями на кшталт «баптисти – це носії капіталістичної ідеології, буржуазний різновид християнства»²⁷⁰, «секти»²⁷¹ протистоять комуністичним ідеалам, використовуються зарубіжними клерикальними центрами для опозиції соціалістичному керівництву»²⁷², або: «сектантство - це форма ілюзорного протесту проти нелюдності буржуазного суспільства»²⁷³, «...це спільноти соціально уразливих груп населення»²⁷⁴ тощо.

Формування у 1950-х роках школи «наукового атеїзму» означало появу в Радянському союзі прошарку людей, активно задіяних у вивченні релігії. Наявність релігійних інституцій розглядалась політичною елітою того часу як актуальна проблема. Поки ця проблема зберігала актуальність, атеїсти-пропагандисти були забезпечені роботою та суспільною позицією²⁷⁵. Відтак

²⁷⁰ Ерышев А.А. Евангельские христиане-баптисты: их идеология и мораль. – К., 1960. – С.4-5.

²⁷¹ О содержании понятия «религиозное сектантство» в условиях социалистического общества. // Вопросы религии и религиоведения. Вып. 1. Антология отечественного религиоведения. Сост. и общ. ред. Ю.П.Зуева, В.В. Шмидта. Ч.2.: Институт научного атеизма – Институт религиоведения АОН при ЦК КПСС. – М., 2009. – С. 185-204.

²⁷² Москаленко А.Т. Идеология и деятельность христианских сект. – Новосибирск, 1978. – С. 22.

²⁷³ Филимонов Э.Г. Христианское сектантство и проблемы атеистической работы. – К., 1981. – С.20.

²⁷⁴ Бражник І.І. Сектантство і сектанти: від минулого до сучасності. – К., 1989. – С. 7.

²⁷⁵ Зув Ю.П. Институт научного атеизма (1964-1991) //Вопросы религии и религиоведения. Вып. 1 Антология отечественного религиоведения.: сб./ сост. и общ.ред. Ю.П.Зуева, В.В. Шмидта.Ч.1.: Институт научного атеизма – Институт религиоведения АОН при ЦК КПСС. – М., 2009. – С. 9-34.

фахівці з «наукового атеїзму» потрапляли в амбівалентну ситуацію: з одного боку, вони були покликані боротися з релігією як феноменом, а з іншого, були зацікавлені також у збереженні її, принаймні як об'єкту для дослідження.

Метою і заслугою «наукових атеїстів» було те, що вони прагнули пояснити причини існування релігії в «соціалістичному суспільстві», яке, згідно з офіційною ідеологією, мало всі об'єктивні соціально-економічні передумови для відмирання її як «пережитку капіталістичного минулого». На причини «живучості» баптизму в СРСР у радянських дослідників сформувалося дві взаємопов'язані точки зору. Прибічники першої з них експлуатували тему «ворожих впливів» і доводили, що баптизм є «антирадянською сектою», в існуванні якої на території СРСР зацікавлені перш за все політики країн Заходу²⁷⁶. Друга точка зору полягала в тому, що баптизм задовольняє деякі об'єктивно існуючі потреби людей, які радянське суспільство поки що не спроможне задовольнити іншим способом. Власне, ці два погляди не суперечили, а доповнювали один одного. Йшлося лише про акценти, яких дотримувався той чи інший автор.

При цьому саме по собі існування другої точки зору створювало передумови для більш глибокого та об'єктивного дослідження баптизму і його місця в радянському соціальному просторі. Зокрема, це призвело до розширення методологічних рамок дослідження. Деякі автори поступово відходили від виключно «марксистської» методології з акцентом на соціально-економічних чинниках у бік культурної та соціальної антропології. Взірцем такого підходу до вивчення баптизму в радянській школі були праці Л.М. Мітрохіна²⁷⁷, багаторічного співробітника Академії Наук СРСР, згодом Росії. Він писав: «Баптизм не винен в тому, що виникає пригнічений стан духу, почуття самотності, невіри у свої сили і т.д. – подібні стани можуть виникати і поза баптизмом, нерелігійним шляхом. Сутність його впливу в іншому. Він пропонує систему поглядів, котра закріплює, виправдовує такий

²⁷⁶ Ерышев А. А. Евангельские христиане-баптисты: их идеология и мораль. – К., 1960. — 40 с.; Подоляк В.О. Особенности и социальная сущность идеологии современного баптизма. — Дис. канд. философ. наук: 09.00.06 /. – К., 1967. — 262 с.; Москвитин И. А. Куда зовут проповедники: об антиобщественной сущности и реакционной деятельности сектанства. — Симферополь, 1969. — 88 с.; Бражник И. И. Новоявленные апостолы баптизма в спекуляциях антисоветчиков. // Наука и религия. — 1969. — №12. — С. 21-25; Белов А. В. Идеологические диверсии империализма и религия. — М., 1970. — 48 с.; Косуха П. И. Идеологичні диверсії від імені бога. – К., 1973. — 48 с.; Коник В.В. Тайны религиозных миссий. — М., 1980. — 143 с.; Каушанский П.Л. С претензией на истину: о взглядах и деятельности экстремистов от баптизма. – Одесса, 1988. – 247 с.

²⁷⁷ Клибанов А.И., Митрохин Л.Н. Кризисные явления в современном баптизме. — М., 1967. — 62 с.; Митрохин Л.Н. Баптизм и научное знание. — М., 1969. — 62 с.; Його ж: Протестантская концепция человека // Проблема человека в современной философии. – М., 1969. – С.346-373; О современном баптизме // Наука и религия. - 1960, №.5. – С. 20-26.; Баптизм. – М., 1966. – 264 с. та ін.

стан, перетворює його в цільний світогляд, в детально розроблену ідеологічну систему... Живучість баптизму – в утішанні»²⁷⁸. Сьогодні такі висновки дещо виглядають однобічними. Але слід мати на увазі, що автор виходив із об'єктивної радянської реальності і до того ж був змушений віддавати данину ідеологічній кон'юктурі.

Відтак, є підстави думати, що радянські дослідники в цілому прагнули правдиво відобразити характер конфесії євангельських християн-баптистів, намагаючись при цьому якомога менше відхилитися від «марксистсько-ленінської ортодоксії». Найпопулярнішою була тематика, пов'язана з аналізом теологічних концепцій баптизму, їхніх трансформацій в умовах радянської дійсності²⁷⁹. З кінця 1950-х – 1960-х років почали проводитися системні якісні та кількісні соціологічні дослідження євангельсько-баптистських громад в числі інших релігійних груп. Дослідників цікавили два ключові блоки питань: (1) характер і функціонування релігійних спільнот, їхній соціальний склад, відносини влади і управління всередині і (2) особливості світогляду віруючих, джерела релігійності та умови її збереження. Публікації, що відображали ці дослідження, не втратили своєї актуальності до сьогодні. Цікавими і гідними довіри є праці низки фахівців, що проявили себе в цій царині досліджень. Крім монографії вже згаданого Л.М. Мітрохіна, слід відзначити також праці О.І. Клібанова, Г.С. Ляліної, В.І. Гараджі²⁸⁰. В них приділено увагу характеристиці євангельських релігійних громад як окремого соціального середовища, в межах якого людина отримує певне виховання та світоглядні настанови. Запропоновані ними дані широко використовувалися зарубіжними дослідниками. Крім того, варто згадати про соціологічний огляд «Баптизм і баптисти», виданий у 1962 р. у Мінську²⁸¹, в якому відображено уявлення віруючих про базові світоглядні концепції «Бог», «людина», «Святе Писання», ставлення до суспільних, економічних і політичних процесів того часу. В Україні соціологічні дослідження баптизму проводилися у менших обсягах і мали більш прикладне й пропагандистське значення.

²⁷⁸ Митрохин Л.Н. Баптизм. – М., 1974. – С.257-258.

²⁷⁹ Филимонов Э.Г. Баптизм и гуманизм. – М., 1968. — 184 с.; Филимонов Э. Г. Новые тенденции в идеологии и деятельности современного сектантства. – М., 1977. – 63 с.; Москаленко А. Т. Идеология и деятельность христианских сект. – Новосибирск, 1978. – 415 с.; Подоляк В. О. Баптизм: криза віровчення. – К., 1978. – 120 с.

²⁸⁰ Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность. — М., 1969. – 272 с.; Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. — М., 1973. – 256 с.; Клибанов А.И. Из мира религиозного сектанства. Встречи, беседы, наблюдения. – М., 1974. – 255 с.; Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность. – М., 1977. – 175 с.; Ее же: Новые тенденции в идеологии баптизма. – М., 1979. – 64 с.; Гараджа В.И. Протестантизм. – М., 1971. – 200 с.

²⁸¹ Баптизм и баптисты. Социологический очерк. Под ред. М.Л. Ленсу, Е.С. Прокошина. – Минск, 1969. – 320 с.

Зарубіжна історіографія радянського євангельсько-баптистського руху, під якою маємо на увазі західну історіографію, почала активно розвиватися під час і під впливом «холодної війни». У зв'язку з цим зазначена тема мала також пропагандистське звучання. І, як не дивно, основне дослідницьке питання, яке ставилося на Заході, полягало в тому: чи дійсно в СРСР релігійні спільноти відмирають і що вони роблять для того, щоб вижити? Відтак інтереси радянських і західних дослідників значною мірою співпадали, якщо не рахувати того, що оцінка аналізованих ними процесів була діаметрально протилежною. Релігію та церкву в СРСР західні дослідники були схильні сприймати позитивно тому, що вона виглядала, з одного боку, невинною жертвою насильницької секуляризації, а з іншого, реальною ідеологічною альтернативою радянському тоталітаризму, а значить, потенційною опорою «вільного західного світу» в боротьбі з СРСР як політичним і ідеологічним агресором.

Значну роль у зборі та публікації матеріалів про життя різних конфесій в СРСР відіграв Центр вивчення релігії і комунізму Кестон-коледж, (Велика Британія). Його засновник і директор М. Бурдо був одним із найбільш плідних авторів цього центру²⁸². В цілому в країнах Західного світу було створено низку періодичних видань, спеціально присвячених аналізу стану релігії в СРСР. В числі найпомітніших із них – журнали «Релігія в комуністичних землях», що видавався співробітниками Кестону, «Релігія на територіях, що перебувають під домінуванням комунізму» (США), а також «Релігія у Другому світі» (Німеччина). Згодом, вже у пострадянський період, було засновано також електронний журнал «Релігія у Східній Європі» (США).

Пріоритетною темою для західних дослідників стали стратегії виживання релігійних спільнот в умовах форсованої штучної секуляризації в СРСР. Велику увагу при цьому приділяли також боротьбі віруючих за громадянські права та свободу совісті²⁸³. В цьому ж контексті розглядався і євангельсько-баптистський рух.

²⁸² Bourdeaux M. *Opium of the People: The Christian Religion in the USSR*. - London: Faber and Faber, 1965. – 244 p.; Bourdeaux M. *Religious Liberty in the Soviet Union*. – Keston Kend: Keston College, 1976.; Bourdeaux M. *White Book on Restriction of Religion in the USSR*. – Brussels: Committee for the Defense of Human Rights in the USSR, 1976. – 66 p.; Bourdeaux M. *Risen indeed: Lessons in faith from the USSR*. – London: Macmillan, 1983. – 113 p.; Bourdeaux M. *Ten Growing Soviet Churches*. – MARC Europe / Keston College, 1987. – 210 pp.; Bourdeaux M. *Gorbachev: Glasnost & the Gospel*. – London etc.: Hodder & Stoughton, 1990. – 226 p.; Bourdeaux M. & Raddaway. 'Church and State and Schism: The Recent History of the Soviet Baptists.' in *Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power* / Ed. by M. Hayward and W. C. Fletcher. – London: Pall Mall Press, 1969. – Pp. 105-139.

²⁸³ Ramet P. *Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the Soviet Union*. – Bloomington: Indiana University Press, 1987.; *Religion, State, and Politics in the Soviet Union and Successor States*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Парадигмально взірцевими працями цього напрямку історіографії стали книги В. Колажа «Релігія в Радянському Союзі»²⁸⁴ (1961) та В. Флетчера «Радянські віруючі: релігійний сектор населення» (1981)²⁸⁵. В. Колаж присвячує радянському баптизму окремий розділ, в якому дає стислий огляд його історії, аналізує особливості способу життя віруючих, характер державної політики стосовно нього. Особливу увагу він приділяє відсутності богословської освіти, що тлумачиться ним як гальмівний чинник для розвитку конфесії. В. Флетчер аналізує соціологічні параметри релігійності радянського суспільства, включаючи при цьому євангельсько-протестантські спільноти в число всіх інших релігійних груп. В полі його уваги опиняються соціально-демографічні характеристики віруючого населення – вік, стать, рівень освіти, соціальний статус, соціальна забезпеченість, а також рівень соціальної відчуженості і взаємозалежність між освіченістю та релігійністю. Дослідження ґрунтується переважно на даних радянських авторів.

Вже згаданий дослідник М. Бурдо присвятив конфесії євангельських християн-баптистів, крім розділів у багатьох своїх книгах, дві окремих праці «Релігійний фермент в Росії: протестантська опозиція до радянської релігійної політики» (1968)²⁸⁶ та «Випробування віри в Росії» (1971)²⁸⁷. Вони сповнені документів та коментарів до них. Автор концентрує увагу на 1960-х роках життя євангельсько-баптистського братства. У першій книзі детально описані обставини появи в Ініціативної групи, політична боротьба навколо питання скликання з'їзду євангельських християн-баптистів. Крім того, автор порівнює статутні документи Союзу євангельських християн-баптистів 1960 і 1963 р. з метою показати, яким чином змінилася структура і функції Союзу та його органів після з'їзду 1963 року. У другій книзі історія баптизму на Східнослов'янських землях показана як неперервний потік переслідувань та страждань, що почався ще за часів царської Росії і триває до епохи М.Хрущова. Багато уваги приділено діяльності опозиційного руху в баптизмі та постаті Георгія Вінса, одного із лідерів цього руху.

Найбільш детальна і глибока праця з історії радянського євангельського руху належать У. Заватському²⁸⁸. Йому вдалося охопити різні сторони життя конфесії, включаючи історію формування Союзу євангельських християн-баптистів, появу опозиційного руху, повсякденне життя віруючих та розвиток богослов'я тощо. Свою книгу У. Заватський

²⁸⁴ Kolarz W. Religion in the Soviet Union . – New York: St. Martin's Press, 1961.

²⁸⁵ Fletcher W. Soviet believers : The religious sector of the population. – Lawrence, KS: Regents Press, 1981.

²⁸⁶ Bourdeaux M. Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to the Soviet Religious Policy . – London: Macmillan, 1968. – 255 p.

²⁸⁷ Bourdeaux M. Faith on Trial in Russia. – London etc.: Hodder and Stoughton, 1971. – 192 p.

²⁸⁸ Zawatsky W. Soviet Evangelicals since World War II. . – Kitchener (Ontario); Scottsdale (Pennsylvania): Herald press, 1981. – 528 p. Див. також у рос. перекладі: Заватски В. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны . – М., 1995. – 559с.

написав переважно на основі документів Кестон коледжу, а також власних спостережень. Автору вдалося урівноважити політичний, історичний та релігієзнавчий аспекти дослідження і визначити основні тенденції та культурні особливості розвитку конфесії, хоча деякі наведені ним дані на сьогодні потребують уточнення. В. Заватському належать також окремі оглядові статті з історії протестантизму в СРСР²⁸⁹, які до наших днів не втратили свого науково-пізнавального значення.

Помітна залежність західних дослідників від матеріалів, доступність яких у той час була обмеженою у зв'язку із «залізною завісою». Більшість з їхніх праць – це популяризація доволі нової для них тематики і маловідомих джерел, моніторинг поточної ситуації та, меншою мірою, її аналіз з точки зору авторитетних для західної науки політологічних та соціологічних теорій.

Після розпаду СРСР тема радянського євангельського руху на Заході поступово втрачає політичне звучання і стає предметом зацікавленості антропологів та «чистих» релігієзнавців. Зокрема, помітними в цій царині стали праці американської дослідниці К. Ваннер, яка не досліджує специфічно радянський період, але приділяє значну увагу його наслідкам та пам'яті про нього в сучасній культурі євангельських християн-баптистів.²⁹⁰

Пострадянська «ліберальна» історіографія євангельського руху певною мірою стала продовженням західної. Її представники стали основний акцент робити на боротьбі євангельських християн-баптистів за свободу совісті. Початок цього історіографічного напрямку слід датувати 1984 р., коли вийшла у світ англійською, згодом перекладена російською мовою, книга Л. Алексеевої «Історія інакомумства в СРСР. Новітній період.»²⁹¹ Авторка описала різні осередки інакомумства та дисидентства в СРСР, включаючи євангельських християн-баптистів. Вона висловила думку, що євангельсько-баптистська опозиція радянському режиму була більш організованою, системною та послідовною порівняно з тими осередками, що виникали в середовищі інших соціальних груп. Відтак протягом 1990-х – 2000-х для дослідників пострадянського простору, особливо істориків, стало

²⁸⁹ Sawatsky Walter. *Protestantism in the USSR in Religious Policy in the Soviet Union*. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1993. – P. 319-339; Sawatsky Walter. *Protestantism in the USSR in Protestantism and politics in Eastern Europe and Russia. The communist and post communist era*. Edited by Sabrina Petra Ramet. Durham, NC-London: Duke University Press, 1993. – P. 237-275.

²⁹⁰ Wanner, C. "Advocating New Moralities: Conversion to Evangelicalism in Ukraine" in *Religion, State & Society*. – Vol. 31, No. 3. – 2003. – P. 273-287; Павленко В.Н., Ваннер К. Особенности психологии евангельских христиан-баптистов. // *Вопросы психологии*. – 2004. – №5. – С. 72-86.; Wanner Catherine. *Communities of the Converted: Ukrainians and Global Evangelism*. – Ithaca: Cornell University Press, 2007. viii + 305 pp.

²⁹¹ Алексеева Л. М. *История инакомыслия в СРСР. Новейший период*. — Вільнюс-М., 1992. Див.електронну версію: <http://www.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEWA/index.htm>

характерним розглядати баптистів саме в контексті розвитку опозиційного руху та дисидентства²⁹².

Слід зазначити, що колишні фахівці з «наукового атеїзму» використали політичну лібералізацію пострадянської доби як можливість переосмислити свої напрацювання і написати нову історію протестантизму й в такий спосіб успішно влилися до пострадянської «ліберальної» школи історіографії²⁹³.

Найпопулярнішим для цієї школи став аспект дослідження державно-церковних відносин з акцентом саме на політиці держави щодо різних конфесій. Значною мірою це було зумовлено тим, що архіви місцевих уповноважених у справах релігій стали доступними для науковців. Багато документів епохи у цей час було вперше введено до наукового обігу. Варто згадати фундаментальні монографії В.А. Войналовича, Я. Стоцького, П.М. Бондарчука²⁹⁴, насичені описами подій та деталей історичної ситуації. У цьому ж руслі написані дисертації Ю.В.Вільхового, О.В. Лешко, Н.А. Белякової²⁹⁵. Проте для всіх перелічених авторів радянські баптисти не

²⁹² Ведмідь Л.А. Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х - середини 80-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2006. – 16 с.; Див. також: Ніколаєць К. Висвітлення діяльності опозиційного руху в УРСР у II пол. 1960-х – поч. 1980-х рр. у наукових дослідженнях // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / НАН України. Інститут історії України. Випуск 36. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С.405-414. Див також.: Волохов С.П. Социально-политические протесты середины 1950-х - середины 1980-х гг. : На материалах Алтайского края, Новосибирской и Томской областей : Дисс. на соискание науч. степени... кандидата исторических наук: спец 07.00.02 «Отечественная история». – Барнаул, 2002. – 218 с.

²⁹³ Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества). // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 29-71.; Мельник В. Малые конфессиональные объединения в Украине: на пути к церковности // Философская и социологическая мысль. – 1992. - №8. – С. 78-94; Єленський В.Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції. – К., 1989. – 47 с.; Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. – Львів, 1995. – 350 с.; Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). – СПб., 1997. – 480с.; Історія релігії в Україні. У 10-ти т./ Ред кол.: А.Колодний та ін./ – Т.5: Протестантизм в Україні. За ред. П.Яроцького. – К, 2002. – 424 с.

²⁹⁴ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.; Стоцький. Я. Держава і релігії в Західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики. 1944-1964. – К., 2008. – 510 с.; Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К., 2009. – 382 с.

²⁹⁵ Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.) : Дис... канд. іст. наук: спец. 09.00.11. «Релігієзнавство (історичні науки)». – Полтава, 2002. - 298 арк.; Лешко О.В. Протестантські громади Закарпаття 1945-1991 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук:

виступали окремим об'єктом дослідження. Їм в кращому разі виділялися деякі розділи.

Окрема монографія, присвячена євангельським християнам-баптистам, зокрема, знову ж таки баптистській опозиції, вийшла у 2009 р.²⁹⁶ Її автор О. Лахно прослідковує розвиток опозиційного руху і доводить, що цей рух поступово оформлюється в організацію церковного типу.

В цілому слід сказати, що пострадянська «ліберальна» історіографія стала якісно новим етапом у дослідженні повоєнної історії євангельських християн-баптистів, тому що в цей період дослідникам відкрився доступ до нових першоджерел, а державна цензура на написання книг з цієї проблематики була скасована. Проте в розвитку цієї школи проявилися ті слабкості, які не могли не проявитися на цьому, фактично початковому етапі.

Одна з них полягає в недорозвиненості наукової методології на фоні надмірної насиченості фактажем. Завдяки цьому твори в переважній більшості мають описово-просвітницький характер. Помітно також недостатньо критичне ставлення авторів до джерел. Фактичне переписування документів стало нормою, як і автоматичне використання мови цих документів без референцій. Іноді можна побачити відверту залежність від джерел: автор буквально передає думку, висловлену в джерелі, яка в тексті виглядає як його власна. Завдяки цьому дослідникам важко піднятися до більш-менш серйозного наукового аналізу та дійти якихось концептуальних висновків, і вони обмежуються констатацією фактів «гонінь» та «протестів».

Характерним для праць, написаних у цій історіографічній традиції, є переоцінка радянських цінностей у бік їх майже тотального заперечення та таврування. Баптисти вже не тлумачаться як «ідеологічні вороги», а навпаки – виглядають безневинними жертвами дискримінаційної політики держави або героями в нерівній боротьбі з нею. Натомість атеїстична влада виглядає безумовним агресором. На разі це також зближує цей історіографічний напрямок із західною школою історіографії. Але пострадянським авторам в цілому важче дистанціюватися від моральних оцінок та ярликів, які видаються за категорії наукового аналізу (напр., «жорстокість атеїстичної влади», «непримиренність ідеологічної боротьби» тощо).

Ще однією важливою рисою є домінування суспільно-політичного контексту з його ціннісним акцентом на свободі совісті. Це уповільнює розвиток, власне, релігієзнавчих досліджень. Було зроблено мало спроб досягнути культуру радянського баптизму та її трансформації під впливом радянської суспільно-політичної системи. Недослідженими залишаються

спец.07.00.01. «Історія України». – Ужгород, 2008. — 22 с.; Белякова Н.А. Эволюция отношений власти и христианских деноминаций в Белоруссии, Украине и республиках Прибалтики в последней четверти XX – начале XXI вв. : Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.0. «Всеобщая история». – М., 2009. – 30 с.

²⁹⁶ Лахно О.П. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940-1980-ті роки). - Полтава, 2009. - 287 с.

роль міжнародного чинника у стратегіях виживання конфесії; соціально-економічні, демографічні аспекти її розвитку; канали комунікації та соціалізації віруючих в середині спільноти; зміни релігійної структури; формування релігійних дискурсів символічної влади; еволюція теологічних та морально-етичних поглядів, способи сакралізації релігійного досвіду тощо. Насиченість деталями без роз'яснення релігійного та культурного контекстів сьогодні виглядає занадто описовим та поверховим підходом.

Четверту школу історіографії євангельських християн-баптистів ми означили як «конфесійну» переважно тому, що до неї ми відносимо винятково представників означеної конфесії. Підхід переважної більшості дослідників цієї школи має багато спільного з підходом західної та «ліберальної» історіографічних шкіл, оскільки також представляє Церкву як жертву режиму, а її історію – як перелік страждань та протестів. Але, крім цього, конфесійна історіографія мала своїм завданням створити цілісний наратив, який би показав розвиток євангельсько-баптистської традиції, її «вписаність» в культурний контекст Східнослов'янського суспільства. Першу спробу створити таку інтегровану історію ЄХБ було здійснено ще в другій половині 1980-х років силами керівництва Союзу євангельських християн-баптистів СРСР²⁹⁷. Привертає увагу особливий акцент, який робиться авторами цієї історії, на питанні єдності євангельсько-баптистського братства, і зокрема, залагодження наслідків розділення 1960-х років. Цікаво також, що автори розглядають історію як в цілому «братства євангельських християн-баптистів», так і окремих з.зв. «національних братств ЄХБ», до яких відносять білоруське, молдавське та «братства» країн Прибалтики, але не відносять чомусь українське «братство», яке за чисельністю переважає всі інші. Його позиціонують спільно з російським «братством» як «русько-українське», хоч українське має свої специфічні особливості.

Взірцевою працею конфесійної історіографії баптизму є двотомна «Історія євангельських християн-баптистів України, Росії, Білорусії» С.М. Савінського²⁹⁸. В ній висвітлюються різні сторони внутрішньоцерковного життя братства, його діяльності в царині формування організаційних та союзних структур, розвиток різних видів служіння, реакція на політику влади, богословські дискусії тощо. Особливу увагу приділено аналізу причин та наслідків розділення 1960-х років, яке багато хто з представників конфесії сприймали як особисту трагедію. Бог в книзі С.М. Савінського присутній як окремий агент історичного процесу.

Праця С.М. Савінського, як і книги ще одного помітного історика конфесії С.В. Саннікова²⁹⁹, створювалися з метою стати ключовими

²⁹⁷ История Евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — 408 с.

²⁹⁸ Савинский С.Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии. Ч.1 (1867-1917), Ч.2. (1917-1967). — СПб., 2001. Див. також його: История русско-украинского баптизма. Учебное пособие. — Одесса, 1995. — 128с.

²⁹⁹ История баптизма: Сборник./Сост. С.В. Санников. — Одесса, 1996. — 496 с.

підручниками для навчальних закладів (коледжів, університетів) євангельсько-баптистської спільноти. Характерним для цих авторів є бажання вписати історію баптизму одночасно в традицію слов'янського сектантства, світового баптизму та європейської Реформації³⁰⁰. Бажання відносити себе до довготривалої традиції видає природній потяг конфесійних авторів до сакралізації церковної історії та бачення її як телеологічного процесу. Він не втрачається навіть у тих дослідників, які на позір використовують аналітичні, а не наративні методи конструювання історії баптизму³⁰¹. Крім того, потреба укоріненості в суспільстві, вироблення своєї кристалізованої ідентичності, в якій історія є основним засобом, чітко помітне у авторів цієї школи. Їхні праці мають перш за все практичний і просвітницький характер і направлені на те, щоб заповнити прогалину в певного роду літературі, сформовану під впливом об'єктивних історичних обставин³⁰².

В цілому історія Церкви у євангельських християн-баптистів завжди вважалась політичним предметом. Певний час її навіть не дозволялося писати і викладати жінкам. З часом ситуація змінилася переважно завдяки тому, що були визначені «магістральні» ідеологічні сюжети, яких потрібно дотримуватися під час викладання чи написання історичних праць. Після цього заняття історією більше почали нагадувати «докопування до деталей».

Наприкінці другого пострадянського десятиліття помітною подією стала наукова монографія Т.Нікольської «Російський протестантизм і державна влада в 1905-1991 роках»³⁰³. Це глибоке, фундаментальне дослідження, написане в руслі ліберальної історіографії на матеріалах російських архівів, але з розумінням конфесійної специфіки та термінології. Крім баптизму, Т.Нікольська охоплює своєю увагою також й інші протестантські конфесії – п'ятидесятників, адвентистів тощо.

В цілому представники цього напрямку історіографії люблять розглядати євангельських християн-баптистів в повоєнному радянському суспільстві як спільноту зі своїми соціально-психологічними настановами, свого роду «релігійну субкультуру», у якій синтезуватися специфічні «радянські» та протестно-опозиційні паттерни поведінки. Ця думка прослідковується у працях С.В. Саннікова, Ю.Решетникова, Т.К.Нікольської, М.М.Черенкова та інших.

³⁰⁰ Санников С.В. Двадцять років християнства. Второе тысячелетие. Учебное пособие по истории христианства: В 2 томах. – Том 2. – Одесса, 2001. – 704 с. Див. також: Черенков М.М. Європейська Реформація та український євангельський протестантизм. – К., 2008. – 566 с.

³⁰¹ Пузынин А. Традиция Евангельских Христиан: Изучение самоидентификации и богословия от момента ее зарождения до наших дней. – М., 2010. – 528 с.

³⁰² Решетников Ю., Санников С. Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні. – Одеса, 2000. — 230 с., Санников С. В. Огляд історії християнства: навч. Посібник. – К., 2007. – 720 с.

³⁰³ Никольская Т. Русский протестантизм и государственная власть в 1905-1991 годах. – СПб., 2009. – 356 с.

Поширеними в конфесійній історіографії є популярні книги з історії окремих помісних церков³⁰⁴, напрямків в середині баптизму³⁰⁵, колекції біографій церковних діячів³⁰⁶, кількість яких зростає. В них можна знайти оригінальні документи, спогади, художні сюжети. При цьому історичні матеріали тут подаються з апологетичною метою, мають не лише просвітницький, але й пропагандистський характер. Біографічні публікації часто нагадують агіографічну літературу.

Таким чином, підсумовуючи огляд історіографії баптизму в СРСР повоєнної доби, слід вказати, що вказана тема стала предметом зацікавлення значного кола фахівців. Її суспільно-політична значущість пов'язувалася з проблемами свободи совісті та прав людини. Саме тому чотири напрямки історіографії, які сформувалися в ході дослідження цієї теми, гуртувалися навколо спільних для їхніх представників ідеологічних настанов. Характерно, що всі зазначені напрямки з різних боків відстоювали цінність свободи совісті, з єдиним зауваженням, що представники радянської історіографії тлумачили свободу совісті саме як антирелігійну цінність, свободу від релігії, тобто в ключі доби Просвітництва.

В цілому за весь період проведення досліджень цієї проблематики дослідницький процес йшов переважно в руслі накопичення фактичних даних, оприлюднення та популяризації нових документів і першоджерел. Аналіз цих даних із застосуванням науково-теоретичної методології, відповідними концептуальними висновками та узагальненнями наприкінці 2000-х років перебуває на початковій стадії. Відтак формування нових, незаідеологізованих шкіл та напрямків вивчення радянського баптизму відкриває перспективи подальших історіографічних досліджень з цієї теми.

А н о т а ц і ї

Стаття О.І. Панич розглядає та аналізує праці вітчизняної та зарубіжної історіографії, присвячені історії євангельських християн-баптистів з кінця 40-их рр. ХХ ст. і до сьогоднішніх днів. Автор виділяє чотири історіографічні школи – радянську, пострадянську, західну, конфесійну; визначає основні теми, що піднімаються представниками цих напрямів та характеризує підходи, які застосовуються для висвітлення історії конфесії.

³⁰⁴ Історія Березнівської церкви ЄХБ. Церковне видання. – Березне: [Б.в.], [Б.р.]. – 48 с.; Очерк по истории Церкви Евангельских христиан «Благодать». – Мелитополь, 2006. – 35с.; 100 лет Енакиевской церкви. Краткая история церкви евангельских христиан-баптистов г. Енакиева. /Ред. Ф.И. Токарчук. – Енакиево, 2005. – 67 с.

³⁰⁵ Гапонюк Л.А., Пирожко М.О., Чайка В.Г. Євангельський рух на Волині в документах і долях людей. – Луцьк, 2009. – 448 с.; Чернописьский Д.С. Життя віруючих Буковини 1914-1994. – Рівне, 1995. – 128с.; Крючков Г.К. Великое пробуждение ХХ века. – М., 2008. – 512 с.

³⁰⁶ Подражайте вере их. – М., 2001. – 384 с.; Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых. – К., 2006. – 381 с.; Райчинец А.В. Воздвигнутые Богом. – Одесса, 2010. – 147 с.

Ключові слова: баптисти, радянська історіографія, західна історіографія, пострадянська ліберальна історіографія, конфесійна історіографія, свобода совісті, державно-церковні відносини.

Статья Е.И. Панич рассматривает и анализирует работы отечественной и зарубежной историографии, посвященные истории евангельских христиан-баптистов с конца 40-х гг. XX века до сегодняшнего дня. Автор выделяет четыре историографические школы – советскую, постсоветскую, западную, конфессиональную; определяет главные темы, которые поднимают представители данных направлений, и характеризует подходы, применяемые для освещения истории этой конфессии.

Ключевые слова: баптисты, советская историография, западная историография, постсоветская либеральная историография, конфессиональная историография, свобода совести, государственно-церковные отношения.

Olena Panych reviews and analyses in her article domestic and foreign historiography related to the History of Evangelical Christian Baptist since 1940s till nowadays. She distinguishes four schools of historiography: Soviet, post-Soviet, Western and denominational. She also defines main research questions raised by the representatives of these schools, and characterizes approaches used by them in order to elucidate the history of this denomination.

Keywords: Baptists, Soviet historiography, Western historiography, post-Soviet liberal historiography, denominational historiography, freedom of conscience, state-church relations.

*Н. Беякова** (м. Москва, Росія)

УДК 2-766:35.077.3(47+57)

СПОСОБЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕВАНГЕЛЬСКОГО СООБЩЕСТВА В ПОЗДНЕМ СССР

До сих пор евангельско-баптистское братство переживает последствия влияния на него советской атеистической политики. Сегодня можно попытаться реконструировать те условия, в которых оно вынуждено было существовать, и начать осмысление советского наследия воздействия, отразившегося во всех сферах его современной жизни. Эта работа представляется весьма масштабной и разнообразной. В данной статье я постараюсь показать результаты моих наблюдений, основанные на анализе документации Совета по делам религий (далее - СПДР) и его уполномоченных, о механизмах регулирования и повседневного контроля за деятельностью позднепротестантских религиозных объединений.

* Беякова Н.А. – кандидат исторических наук; научный сотрудник Центра истории религии и церкви Института всеобщей истории РАН.